

Bart De Wever: de verbeelding aan de macht?

Koen Dille

In *De Standaard* van 24-25 maart 2012¹ had Bart De Wever (BDW) het drie pagina's lang over de begrippen identiteit en nationalisme. Naast zijn nostalgie naar onze wegwijnende tradities en zijn bekommernis over bedreigde normen en waarden², behoren identiteit en nationalisme tot zijn *core business*³. Niets nieuws dus, ware het niet dat ditmaal ook een aantal historici zich aangesproken voelde en op dat essay reageerde. Daardoor kregen we een kortstondig, maar uiterst interessant debat over een item dat in belangrijke mate de politiek in Vlaanderen zo niet beheerst, dan toch kleurt. Vandaar deze poging om dat debat wat nader te bekijken en er wat commentaar aan toe te voegen.

Lisa Simpson en de mythe

Het essay begint met een verwijzing naar een episode uit *The Simpsons*. Een personage uit die serie, het negenjarige wonderkind Lisa, heeft diepgravend onderzoek gedaan over ene Jebediah Springfield, een historische figuur die in haar stadje een on aantastbare heldenstatus geniet. Lisa heeft echter ontdekt dat die man in feite een ordinaire struikrover was. Haar stadsgenoten weigeren die waarheid onder ogen te zien. Meer nog, zij nemen het Lisa kwalijk dat ze ermee naar buiten is gekomen. Niets zal of mag het volk van het stadje beletten om de tweehonderdste verjaardag van deze Springfield uitbundig te vieren. Als Lisa dan “ziet hoe mensen samen zijn, hoe zij hun sociale verschillen vergeten en hun eenheid vieren”, springt ze op het podium en roept ze door de microfoon dat Springfield helemaal geen struikrover was, maar een bijzonder groot man. De stadshistoricus, die door Lisa overtuigd was geworden dat die Jebediah inderdaad een schurk was, begrijpt het niet meer. Hij vraagt haar dan ook waarom ze zo plots van mening is

Lisa Simpson besluit om de historische waarheid gewoon te negeren en dan maar een klinkklare leugen debiteert ... opdat haar stadsgenoten zich zouden kunnen blijven wentelen in hun wel heel letterlijk verbeelde gemeenschap. Negationisme heet zoiets, er zijn landen waar dat strafbaar is.

veranderd, en ze antwoordt dat “de mythe soms meer waard is dan de waarheid”.

Met dit verhaaltje wil BDW zijn opvatting over identiteit illustreren. Dat biedt hem de gelegenheid om te refereren aan sommige ongemakkelijke waarheden in onze eigen geschiedenis, bijvoorbeeld de collaboratie in Vlaanderen. “De mythe dat de collaboratie louter en alleen werd gedreven door een naïef Vlaams idealisme, *diende* (ik cursiveer, KD) na de oorlog om kleine collaborateurs maatschappelijk te rehabiliteren. (...) dankzij diezelfde mythe vond ook een apologetisch discours zijn weg naar de Vlaamse mainstream, wat voeding gaf aan de Franstalige mythe dat heel Vlaanderen collaboreerde, terwijl Franstalig België dapper verzet bood.” (...) “Geen van beide gemeenschappen wordt graag geconfronteerd met de historische waarheid, die alerm minst flatterend voor het zelfbeeld is”, leert BDW daaruit.

De verbeelde gemeenschap

Identiteitsvorming stoelt dus op geschiedenis. Maar, aldus BDW, het blijken vooral verhalen of mythes die onze kijk op de werkelijkheid structureren. “Zelfs al waren het leugens” voegt hij eraan toe. Identiteit is meer dan een individueel zelfbeeld. “Onze identiteit bestaat altijd in verhouding tot anderen.” En zo komt BDW tot het begrip groepsidentiteit. We voelen ons verwant met de groep waar we deel van uitmaken. Dat gebeurt dus via bepaalde verhalen, dus

ook de ‘mythes’ en de ‘leugens’ van hierboven. Die geven ons “een beeldvorming van de werkelijkheid mee”. Tegenwoordig gaat dat “via de media, (...) in de jeugdbeweging, op het werk, in de voetbalclub, op school, ...”. Ook onze waarden en normen worden ons zo bijgebracht. Voor BDW gaat het helemaal om universele waarden en normen, maar om die van onze groep. Het zijn “sociale constructies, voortgebracht door de sociale en historische evolutie van [onze] omgeving (...)”. Uiteindelijk krijg je een “bredere gemeenschap van individuen die dezelfde morele code (...) delen. Het resultaat is een ‘verbeelde’ morele gemeenschap (...)”. Ze is “verbeeld omdat het individu onmogelijk alle andere leden van de gemeenschap kan kennen, maar de andere leden door het gedeelde morele kader wel onmiddellijk (h)erkent als medelid”.

Het was de Amerikaan Benedict Anderson (1936) die het concept verbeelde gemeenschap voor het eerst heeft geformuleerd. In hun antwoord (*DS*, 5 april) op het opiniestuk van BDW vinden de UGent-historici Koen Aerts, Berber Bevernage en Lore Colaert die voorstelling eerder een persiflage van Andersons theorie. Op hun stuk komen we nog terug.

Hoe dan ook, ziedaar dus “de groepsidentiteit: het besef van een gedeelde cultuur, van gedeelde waarden en normen, van gedeelde verhalen”. Helemaal op het einde van zijn stuk schrijft BDW nog: “Een goed verbeelde identiteit is essentieel voor het besef van ethiek, solidariteit en democratie van mensen die elkaars lot delen ...”.

Al wie de actualiteit een beetje volgt, heeft gemerkt dat BDW en zijn partij die groepsidentiteit, die verbeelde gemeenschap dus, proberen “te mobiliseren door bepaalde

waarden en normen voorop te stellen (...)” door “gedeelde codes uit te diepen of (...) andere te minimaliseren”. Kortom, BDW, c.q. de N-VA. “probeert steun te verwerven voor een *politiek verhaal dat een visie op de werkelijkheid verbeeldt. Het verleden is daarbij de dienstmaagd bij uitstek. Want de geschiedenis is natuurlijk een rijke bron om verhalen uit te puren.*” (ik cursiveer. KD) Hierboven stond al te lezen dat “de mythe van de collaboratie (...) diende om kleine collaborateurs (...) te rehabiliteren.”

Nationalisme

Het debat “over de relatie van identiteit en geschiedenis” (...) “verbinden wij” volgens BDW “bijna automatisch met nationalisme.” Immers, “[n]ationale identiteit probeert een veelvoud van onderliggende individuele en groepsidentiteiten te overspannen in één verbeelde gemeenschap. De natie is een sociale constructie die via verhalen wordt opgeroepen in de hoofden van al haar leden”. Historische verhalen verbeelden dus de opvatting die een groep, een volk, over zijn natie kan hebben.

Kán hebben! Want even verder erkent BDW dat niet iedereen dat op dezelfde manier doet. Hij is er zich maar al te goed bewust van dat er in het noorden van dit land een harde kern van historici, intellectuelen, politici, bewuste burgers aanwezig is, die zijn opvattingen over identiteit, nationalisme en waarden en normen niet delen⁴. Met andere woorden, die zogenaamde nationale identiteit die dat veelvoud van onderliggende identiteiten overspant, bestaat niet, tenzij gedeeltelijk. Die sociale constructie zit *niet* in de hoofden van al haar leden. BDW constateert dat historici “soms overdreven beducht” zijn “voor de relatie tussen geschiedenis en identiteit”. Hij betreurt dat. Je moet volgens hem een onderscheid maken tussen “geschiedenis als historische wetenschap en geschiedenis als sociaal narratief”. Die twee “worden best in evenwicht gelaten”. Hij vindt dus dat ze allebei kunnen, zowel de geschiedenis als wetenschap als dat zogenaamde sociaal narratief, dat hij zoals we zonet zagen elders ‘mythe’ en zelfs ‘leugens’ noemt. De ene geschiedenis onderwijs je gewoon als wetenschap, de andere vorm “moet onze jeugd bijbrengen hoe wij onze identiteit opbouwen”. BDW noemt dat ‘functionele verhalen’. Ze hebben dus een functie, we komen daar nog op

Jebediah Springfield

terug. Die verhalen moet je wel “kritisch belichten” want je leert er ook uit “dat men mensen niet kan (...) herleiden tot een eenduidige, vaststaande en eeuwige identiteit”, ‘essentialiseren’ noemt hij dat.

Stilaan wordt het voor de welwillende en aandachtige lezer toch wel een beetje verwarrend. Een geschiedenis die “de dienstmaagd bij uitstek” is om een visie op de werkelijkheid te verbeelden. Onze nationale samenhang, die bestaat uit een ethiek van vrijheid, gelijkheid, solidariteit, burgerzin, gemeenschapszin enzovoort, en die gebaseerd is op verhalen die ons, ook al zijn het leugens, worden voorgesteld, zoals door Lisa Simpson die besluit om de historische waarheid gewoon te negeren en dan maar een klinkklare leugen debiteert ... opdat haar stadgenoten zich zouden kunnen blijven wentelen in hun wel heel letterlijk verbeelde gemeenschap. Negationisme heet zoiets, er zijn landen waar dat strafbaar is.

Functie

Waarom eigenlijk moet nationale identiteit per se gebaseerd zijn op historische verhalen die niet echt waar hoeven te zijn? BDW haalt ook nog ergens Conscience *Leeuw van Vlaanderen* en Louis Paul Boons *Pieter Daens en Het geuzenboek* aan. Als ze toch niet waar zijn, als ze alleen maar de functie hebben om ons een ethiek, om ons waarden en normen

te bezorgen, “om elkaar te herkennen en erkennen als burgers”, waarom dan die ethiek, die burgerzin, die normen en waarden niet gewoon *tel quel, as such* in de school, in de gezinnen, in het verenigingsleven, enzovoort uitdragen? Omdat ze er dankzij die verhalen en mythes makkelijker ingaan? Omdat de burgers er zich op die manier beter mee kunnen identificeren? Omdat die ethiek een zo dorre materie is, zo saai en moraliserend overkomt dat geen mens er van wil weten tenzij je ze in verhalen serveert? Of is het omdat – en hier komt de nationalistische aap uit de mouw – we anders geen *nationale* ethiek, geen *nationale* burgerzin, noch *nationale* normen en waarden aan de mensen meegeven? Anders neemt iedereen de ethiek over van zijn gezin, zijn clan, zijn stam, zijn groepje, zijn clubje, zijn stand, zijn kaste, zijn gilde, zijn dorp, zijn streek. Of krijg je er zelfs die zich daar tegen afzetten en gewoon hun eigen hoogst individuele ethiek bedenken. Wat trouwens in de realiteit ook voortdurend gebeurt. *So what?* Hier bijt het nationalisme in zijn eigen staart. Het nationalisme kan maar bestaan als je nationaal voelende mensen hebt, als die mensen allemaal dezelfde waarden en normen aanhangen zodat ze een natie zouden kunnen vormen. Een tautologie dus: nationalisme moet omdat een natie nodig is, omdat die natie het doel is.

BDW bestrijdt dat natuurlijk. In zijn essay “Identiteit in tijden van Expeditie

Lisa Simpson

Robinson” noemt hij die nationale identiteit ‘een functie’. Dat sluit aan bij de idee van ‘functionele verhalen’ van hierboven. Met andere woorden, de nationale identiteit is een middel, zeker geen doel op zich. “De natie mag dan slechts één van de concentrische kringen zijn waarin ieder individu zijn/haar verschillende identiteiten vorm geeft en beleeft, ze biedt wel het niveau waarop wij doeltreffend onze directe overheid kunnen organiseren.” Dat neemt niet weg dat BDW toch vindt dat we te doen hebben met iets dat in de menselijke aard zit. “Etnocentrisme en xenofobie komen in alle tijden voor en zouden biologisch gebaseerd zijn op onze genetische voorkeur voor verwanten.” (...) “Het politiek operationaliseren van een etnische groep door het articuleren van een eigen identiteit, is zo oud als de menselijke beschaving zelf.” Het probleem is echter dat niets zo ongrijpbaar is als de menselijke aard of onze genetische aanleg. Vroeger sprak men over instincten of zei men dat het in ons bloed zat. Bepalen wat de menselijke aard is, lukt al evenmin als het precies afbakenen van een cultuur. Zie hoe Samuel Huntington daar de mist mee ingaat.

Nationaal en universeel

Inderdaad, laten we het eens hebben over die cultuur. Je blijft zitten met behoorlijk wat onduidelijkheid over die normen en waarden waarover BDW het even hiervoor heeft. Blijkbaar hebben we er daar

– net als met de geschiedenis – ook twee soorten van. Degene die nationaal zijn en die ons door de ‘dienstmaagd’ geschiedenis werden aangereikt, ook al zijn het mythes, verhalen, leugens zelfs. *Ancilla narrat*, de dienstmaagd vertelt, was het allereerste Latijnse zinnetje dat we in het eerste middelbaar aanleerden. Is het dat wat BDW door het hoofd spookt? Anderzijds heb je de haast oneindige variëteiten van normen, waarden, identiteiten “die ieder individu (...) beleeft”. Je kunt niet zeggen dat er op het lapje grond dat sinds 1980 officieel Vlaanderen heet, grote overeenstemming bestaat over die ‘gedeelde’ normen en waarden, of dat die vermeende gemeenschappelijke ethiek effectief zo gemeenschappelijk is. Nationalisten nochtans vinden die gedeelde waarden essentieel. En al beweert BDW dat ze niet universeel zijn, toch vindt hij een aantal normen en waarden superbelangrijk, namelijk degene die we via de Vlaamse verhalen en mythes hebben opgestoken. Alleen is het probleem dat de Vlamingen het nooit eens zullen geraken – en gelukkig maar – over welke normen en waarden dat nu precies zijn. Tenzij ze zo vaag worden geformuleerd dat ze net zo goed gelden voor Chinezen of Polynesiërs als voor Vlamingen, Brusselaars of Walen. Ja maar, hoor je dan BDW zeggen, Walen en Vlamingen delen niet dezelfde mythes. Maar het zijn juist die mythes waar we geacht zijn die waarden uit te distilleren. En zelfs als mensen dan toch hun waarden uit mythes putten, mogen ze dan niet kiezen welke mythes daarvoor in aanmerking komen? Of wil BDW ze hen voorschrijven? Om het met Louis Paul Boon te zeggen: enzovoort, enzovoort.

Blijft ook die noodzaak van een *nationale* ‘concentrische kring’. Of beter de vraag waarom nu vooral op dat niveau we onze directe overheid doeltreffend kunnen organiseren. De werkelijkheid is wel verregaand anders. Op dit ogenblik wordt ons federaal, communautair en regionaal beleid voor 80 procent nog net niet gedictieerd, maar wel bepaald door de Europese regelgeving. Dat de doorsnee Vlaming, Waal, Brusselaar of Belg dat misschien niet zo direct ervaart, zeker niet als het gaat om het beleid op gemeentelijk, intercommunaal en provinciaal vlak, verandert daar niets aan. Ondertussen ironiseert BDW over Guy Verhofstadt⁵ die “mensen het recht ontzegt om te kiezen voor een nationale identiteit

en heel Europa beveelt tot het enkelvoudige pad van zijn postnationale geloof”. Ook in *DS* van 4 april krijgt Verhofstadt er duchtig van langs: “Het burgerlijk kosmopolitisme waar veel liberalen vandaag op broeden als alternatief voor een groepsidentiteit gebonden aan een natie(staat), is een hol vat. Zodra Verhofstadt erover doorboomt, begint hij zelf aan de mythische opbouw van een Europese natiestaat met een klassiek nationalistisch discours.”⁶

Verhofstadt en Habermas

Verhofstadt is groot genoeg om zichzelf te verdedigen. De vraag blijft echter gesteld: waarom, als er dan toch zoveel ‘werkbaar niveau van beleid’ bestaan – van gemeente tot federaal, en als Europa zo zwaar doorweegt op al die niveaus, waarom zouden we dan inderdaad geen voorkeur mogen hebben voor bijvoorbeeld het Europese niveau? Omdat Europa geen natie is? Omdat we geen Europese identiteit hebben? Waarschijnlijk even veel of even weinig identiteit als met betrekking tot Antwerpen, Gent of Luik. Of tot Limburg, West-Vlaanderen of Henegouwen en Vlaams Brabant. En dan hebben we het niet eens over de vele tientallen gemeenten die minister Bourgeois, nota bene een partijgenoot van BDW, wil fusioneren. Blijkbaar zijn dat toch ook niveaus ‘waarop wij doeltreffend onze directe overheid kunnen organiseren’. Vertonen die dan wel voldoende identiteit om dat te doen? Toegegeven, het Europees niveau is niet bepaald een voorbeeld van doeltreffendheid, maar dat is nu net te wijten aan politici die nog opgesloten zitten in hun nationaal begrensde politiek denken.

Trouwens, het is niet zozeer Verhofstadt die daar belangrijke zaken heeft over gezegd, maar Jürgen Habermas. Het is zijn idee om het volkenrecht te constitutionaliseren – i.e. het te verheffen tot een soort grondwet – en om de politieke besluitvorming transnationaal te maken. Habermas ziet de Europese Unie, ondanks al haar gebreken, toch als een mogelijkheid om de traditionele natiestaat te overstijgen.⁷ Al in 1998 had Habermas het in die context over *constitutioneel patriottisme*. Hij bedenkt een ideaaltypische situatie waarin men als burger zijn belangrijkste politieke loyaliteit baseert op universele morele principes, meer bepaald de mensenrechten, en niet op de erfenis van de nationale geschiedenis of

op culturele tradities, noch op de meerderheidscultuur in de natiestaten. “Naarmate die politieke cultuur van de meerderheidscultuur⁸ kan worden losgekoppeld, wordt het draagvlak van de solidariteit tussen staatsburgers abstracter en krijgt het de vorm van ‘constitutioneel patriottisme’”.⁹ Waar het bij Habermas om gaat, is nu net af te geraken van het nationalisme. En zijn inspiratie voor dit alles haalt Habermas ironisch genoeg ook uit het verleden, zijn verleden namelijk als Duitser.

Maar goed, we zijn nog niet zo ver met Europa. Ondertussen kun je toch gewoon verschillende niveaus instellen om “doeltreffend onze directe overheid [te] organiseren”? In feite is dat niet meer dan het bekende subsidiariteitsbeginsel. Op de keper beschouwd vind je dat ook bij Habermas. Trouwens ook bij BDW als hij het heeft over de ‘concentrische kringen (...) waarin ieder individu zijn/haar verschillende identiteiten vorm geeft en beleeft’. Anderen spreken dan weer graag over *multilevel government*. Hoe dan ook, laten we dat dan alsjeblief niet versmallen tot een energieopslopende strijd over de vraag of het enige waardevolle niveau al dan niet Vlaanderen moet zijn.

Debat

Op het essay waarin hij Lisa Simpson als illustratie opvoert kreeg BDW reacties van Luc Huyse (*DS* 31 maart) en Karel De Gucht (*DS* 2 april). Opnieuw klimt BDW in zijn pen¹⁰ en plots krijgen we te doen met een heel andere BDW. De historicus Dr. Jeckyll die breedvoerig probeert uit te leggen hoe precies zijn opvatting over nationalisme en identiteit in elkaar zit, transformeert in de politicus Mister Hyde, die schamper, laatdunkend van uit de hoogte en agressief “beide heren” van antwoord dient. Ze willen hem “doelbewust niet (...) begrijpen”. Huyse “herkauwt grotendeels zijn sinds lang bekende inzichten over collaboratie”. Zijn reactie zou vol staan met “insinuerende zinnnetjes” waardoor het “vooral een intentieproces” wordt. De Gucht vertelt gewoon een “flinterdun verhaaltje”. Het is “pure onzin”, “onzindelijk” en “laag-bij-de-gronds”. Kortom, dit is de BDW die we kennen van op het scherm: verongelijkt, onmiddellijk in zijn wiek geschoten en sarcastisch, cassant en op het randje af arrogant.

Eric Defoort

Ondanks het risico ook het slachtoffer te worden van Mister Hydes nijd en bijtende spot, voelden drie historici van de UGent, Koen Aerts, Berber Bevernage en Lore Colaert zich toch geroepen om BDW van antwoord te dienen¹¹. Zij vinden dat ook de geschiedenis als wetenschap een verhalend karakter kan en gerust mag vertonen. Wat ze echter dwarszit, is dat de Vlaams-nationalistische ideologie “niet alleen (...) op politiek en sociaal-cultureel terrein dominant [is], ze claimt vaak ook geldigheid op het wetenschappelijk terrein.” Het “is precies zodra mythologische verhalen wetenschappelijke pretentie krijgen, dat ze gevaarlijk worden. De Wevers essay is een perfect voorbeeld van dergelijke mythologie verpakt als wetenschap.” Voorts “krijgt de lezer in een schijnbaar objectieve stijl te lezen hoe groepsidentiteiten zich vormen als mensen met ‘gedeelde waarden en normen’ elkaar ‘herkennen’ en een ‘verbeelde morele gemeenschap vormen’”. Zij constateren dat BDW dat op geen enkele wijze wetenschappelijk onderbouwt. Hij haalt geen enkel bewijs aan, “behalve wat op een persiflage van Benedict Andersons theorie over verbeelde gemeenschappen lijkt”.

Op 10 april mengt een andere historicus, Anton Martens, nu eindredacteur bij *De gids op maatschappelijk gebied*, zich in het debat¹². Die vindt dat in het concept ‘verbeelde gemeenschap’ een “immense flou artistieke (...) schuilt”. Ook hij stelt de vraag over welke cultuur, welke waar-

den en normen, welke verhalen het gaat. In welke mate zijn die gedeeld?

Ten slotte, op 11 april, publiceert Gita De Neckere, hoogleraar geschiedenis aan de UGent, een korte reactie¹³. Ze neemt de verdediging op van de drie historici, Aerts, Bevernage en Colaert, die ondertussen in *DS* van 6 april onzacht onder handen waren genomen door Eric Defoort. Ooit was Defoort ondervoorzitter van de N-VA en nog steeds noemt hij er zich stichtend lid van. Op 6 april echter droeg hij het petje van emeritus professor geschiedenis. De Neckere ergert er zich, om te beginnen, aan dat zowel Defoort als BDW zich de ene keer presenteren als politicus en de andere keer als historicus, terwijl ze in dit debat in feite optreden als politici en zo verwarring scheppen. Ook stelt ze: “Engagement mag [blijkbaar] wel voor historici die bijdragen tot ‘een goed verbeelde identiteit’, maar niet voor hen die solidariteit elders zoeken. (...) [Z]o worden intellectuelen die niet door de Vlaams-nationale tunnelvisie naar de ‘verbeelde gemeenschap’ kijken op een weinig verheffende manier gediskwalificeerd.” Ze besluit met de bedenking dat het de “kritische taak” van historici is om “politici die de geschiedenis gebruiken om koste wat het kost hun groot gelijk te halen te ontmaskeren. Zeker als diezelfde politici zich op de koop toe op hun gezag van historicus beroepen.”

Defoort noch BDW hebben hierop gerepliqueerd. *Causa finita?*

Noten:

¹ Bart De Wever, “Wat Lisa Simpson ons over onszelf leert”. Alle citaten komen uit dat stuk, tenzij anders vermeld.

² Die heeft BDW behandeld in *Het kostbare weefsel*, zijn eerste verzameling columns, uitg. Pelckmans, Kalmthout, 2008.

³ Zie ook “Identiteit in tijden van Expeditie Ro-binson” en “Liberalisme en nationalisme” (beide in Bart De Wever, *Werkbare waarden*, uitg. Pelckmans, Kalmthout, 2011. (“Identiteit in tijden van Expeditie Robinson” was ook al verschenen in *DS*, 2 maart 2010).

⁴ In zijn essay “Identiteit in tijden van Expeditie Robinson”, *op.cit.*, schrijft hij trouwens “... in subjectieve termen slaagde het Vlaamse project er nooit in om de gehele bevolking te overtuigen”. Voor BDW is dat er de oorzaak van dat we nu opgescheept zitten met “een bestuurlijk lamgeslagen federale staat en een identiteitsbeleving die (zowel Belgisch als Vlaams) te problematisch en te zwak is om meerwaarde te bieden aan een actief burgerschap”.

⁵ Cf. “Identiteit in tijden van Expeditie Robinson”.

⁶ “Ze zullen hem niet temmen”. In feite een antwoord van BDW op onder meer Karel De Gucht, die zelf gereageerd had (*DS* 2 april) op De Wevers essay “Wat Lisa Simpson ons over onszelf leert”.

⁷ Jürgen Habermas, “Heeft de constitutionisering van het volkenrecht nog een kans?” en “Europapolitiek in een impasse – pleidooi voor een politiek van trapsgewijze integratie”, in *Recht en politiek*, 2011, uitg. Klement - Pelckmans

⁸ Nationalisten noemen dat graag Leitcultuur, de dominante cultuur die kenmerkend zou zijn voor een volk. Terloops gezegd, van de zogenaamde nieuwkomers wordt dan verwacht dat ze die overnemen.

⁹ Jürgen Habermas, “De postnationale constellatie en de toekomst van de democratie”, in *Geloven en weten, en andere politieke essays*, 2009, uitg. Boom, Amsterdam

¹⁰ “Ze zullen hem niet temmen”, *op.cit.*

¹¹ *De Standaard*, 5 april 2012.

¹² *De Standaard*, 10 april 2012.

¹³ *De Standaard*, 11 april 2012.